
प्रकरण तिसरे

राधानगरी तालुक्याचे स्वल्प

प्रकरण तिसरे

राधानगरी तालुक्याचे स्वल्प
=====

३:१ राधानगरी तालुका - भौगोलिक परिस्थिती -

राधानगरी तालुका कोल्हापूर जिल्ह्याच्या मध्यावर म्हणजे $15^{\circ}-43^{\circ}$ आणि $17^{\circ}-10^{\circ}$ उत्तर रेखांश $73^{\circ}-40^{\circ}$ आणि $74^{\circ}-42^{\circ}$ पूर्व अक्षांश यामध्ये विस्तारलेला आहे. तसेच तो पूर्णतः भोगावती, तुळशी, आणि दुधंगा या तीन महत्त्वाच्या नद्यांच्या कक्षेत सामावलेला आहे. या तीन नद्या सह्याद्री पर्वतात उगम पावून उत्तरेकडे वहात जातात. तालुक्याची दक्षिण-उत्तर लांबी अंदाजे ५० कि.मी. असून पूर्व-पश्चिम रुंदी १५ ते ३० कि.मी. इतकी आहे. तालुक्याचे संपूर्ण क्षेत्र ८९२.३ फुट किलो मिटर इतके आहे. तालुक्याच्या दक्षिणेस भुदरगड पूर्वेस कागल व करवीर, तालुका तसेच पश्चिमेस गगनबावडा व सिधुदुर्ग तालुका आहे.

तालुक्याच्या संपूर्ण क्षेत्रापैकी म्हणजे ८९२.३ फुट कि.मी. पैकी अंदाजे ७२.४३ टक्के क्षेत्र हे डेकड्या, घाट व पर्वत यांनी व्याप्त आहे. २४ टक्के भाग पिकावू क्षेत्रात व उरलेला ३.५७ टक्के क्षेत्र हे गवताळ क्षेत्र आहे.

या तालुक्याचे वर्गीकरण ग्रामीण तालुका म्हणून केले जाते. या तालुक्यात एकूण ११३ गावे असून या तालुक्यात नगरपालिका किंवा जिल्हा-परिषद नाही. या तालुक्याची विकासाची संपूर्ण जबाबदारी राधानगरी डेकड्यातील बी.डी.ओ. ऑफीसकडे दिली गेली आहे.

राधानगरी तालुका भोगावती, तुळशी आणि दुधंगा या तीन नद्यांच्या भागात विसावलेला असला तरी भोगावती आणि तुळशी या दोन

नद्यांच्या भागातच अधिक लोकसंख्या वसलेली आहे. जी पूर्णापणे शेतीवर अवलंबून आहे. पिकांच्या दृष्टीने महत्त्वाचे क्षेत्र म्हणजे भोगावती, तुळशी व दुष्गा या नद्यांच्या आजूबाजूचा प्रदेश होय. तालुक्याची पश्चिम किरणारपट्टी भोगावती नदीला समांतर असून हा पट्टा सरासरी २० कि.मी. पूर्व भागाकडे पसरला आहे. पश्चिम किणारपट्टी सह्याद्रीच्या पर्वतरांगा पसरलेल्या आहेत. तालुक्याची दक्षिण किणारपट्टी डोंगरदग्यांनी व्यापलेली आहे. तसेच या तालुक्याचे क्षेत्र साधारणपणे उत्तर-पश्चिमेकडून दक्षिण पूर्वेकडे निमुळते होत गेलेले आहे. ^१

या तालुक्याला लाभलेले एक महत्त्वाचे वरदान म्हणजे शाहू महाराजांनी १९०७ साली केलेली लक्ष्मी तलावाची योजना. राधानगरी-जवळ फेजिवडे येथे लक्ष्मी तलाव बांधण्यापूर्वी भोगावती नदी उन्हाळ्यात जवळ जवळ कोरडी असे. लक्ष्मी तलावाची जी जागा निवडण्यात आली होती ती सह्याद्रीच्या पायथ्याशी होती. पावसाळ्यात त्या भागात २०० इंचून जास्त पाऊस पडतो. तेथील डोंगराच्या रचनेमुळे त्या भागात पडलेल्या पावसाचे पाणी नदीला जाऊन मिळत असे आणि पाणलोट्याच्या जागेत लोकवस्ती अगदी तुरळक होती. म्हणून करवीर, राधानगरी, पन्हाळा व शिरोळ तालुक्यातील शेती बागायतीसाठी आणि लोकांना पाणी पिण्यासाठी म्हणून हे स्थळ अत्यंत उपयोगी होते. अशापध्दतीने राजेश्री शाहू महाराजांनी तयार केलेला हा प्रकल्प जनविद्युत संचयासक्त १९५७ साली पूर्ण झाला. ^२

३:२ संशोधन पध्दतीच्या आधारे राधानगरी तालुक्यातील दुय्यम सामग्री संकलित केली. याविषयीचा गोषवारा थोडक्यात, पुढीलप्रमाणे दिला आहे.

लिंगपरत्वे लोकसंख्येचे वर्गीकरण

अ वर्ष	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
१९७१	६३०४८ (५०.४१ टक्के)	६२००५ (४९.५८ टक्के)	१२५०५३ (१०० टक्के)
१९८१	७६१८४ (५०.४८ टक्के)	७४७३१ (४९.५१ टक्के)	१५०९१५ (१०० टक्के)

संदर्भ - कोल्हापूर जिल्हा शिरगणती १९७१, १९८१.

(कंसातील आकडे एकूणाशी टक्केवारी दर्शावितात)

वरील तक्त्यावरून आपणास असे दिसून येते की ^{१९८१ साली} राधानगरी तालुक्याची एकूण लोकसंख्येपैकी पुरुषांची व स्त्रियांची टक्केवारी अनुक्रमे ५०.४१ व ४९.५८ इतकी होती. म्हणजेच यावर्षी पुरुषांच्यापेक्षा स्त्रियांची संख्या थोडी कमी होती.

१९८१ मध्ये एकूण लोकसंख्येपैकी पुरुषांची व स्त्रियांची टक्केवारी अनुक्रमे ५०.४८ व ४९.५१ इतकी होती. म्हणजेच १९७१ शी तुलना करता १९८१ ला स्त्री-पुरुषांचे प्रमाण जवळ जवळ कायम राहिल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्र. ३:२

वर्गीकृत जाती-जमाती अनुषंगीक लोकसंख्येचे वर्गीकरण

वर्ष	वर्गीकृत जाती		एकूण लोकसंख्येसाठी प्रमाण	वर्गीकृत जमाती		एकूण लोकसंख्येसाठी प्रमाण
	पुरुष	स्त्रिया		पुरुष	स्त्रिया	
१९७१	६५२५ (५१.०१)	६२६५ (४८.९८)	१२७९० (१००)	४० (३१.३८)	४१ (५०.६१)	८१ (१००)
१९८१	७९८७ (५१.२३)	७६०१ (४८.७६)	१५५८८ (१००)	२११ (५३.४१)	१८४ (१००)	३९५ (१००)

संदर्भ - कोल्हापूर जिल्हा शिरगणती १९७१-१९८१.

(कंसातील आकडे एकूणाशी टक्केवारी दर्शावितात)

राधानगरी तालुक्यात राहणा-या लोकसंख्येपैकी १९७१ मध्ये वर्गीकृत जातीचे ५१.०१ टक्के पुरुष तर ४८.९८ टक्के स्त्रिया होत्या. या लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी असणारे प्रमाण १०.२२ टक्के इतके होते.

१९८१ ला वर्गीकृत जातीच्या ५१.२३ टक्के पुरुष व ४८.७६ टक्के स्त्रिया होत्या व १९८१च्या एकूण लोकसंख्येशी त्याचे प्रमाण १०.३२ टक्के इतके होते. म्हणजेच एकूण लोकसंख्येशी या लोकांचे प्रमाण बरेच कमी होते.

१९७१ च्या लोकसंख्येपैकी वर्गीकृत जमातीपैकी ४९.३८ टक्के पुरुष तर ५०.६१ टक्के स्त्रीया होत्या. आणि त्याचे एकूण लोकसंख्येशी असणारे प्रमाण फक्त ०.०६ टक्के इतके होते. म्हणजेच अगदीच कमी होय.

१९८१ च्या शिरगणतीप्रमाणे वर्गीकृत जमातीच्या लोकांचे प्रमाण ०.२६ टक्के इतके होते. यावरून आपणास असे दिसून येते की, राधानगरी तालुक्यात वर्गीकृत जमातीचे प्रमाण अगदीच नगण्य आहे.

तक्ता क्र. ३:३

साक्षरतापरत्वे लोकसंख्येचे वर्गीकरण

वर्ष	पुरुष	स्त्रिया	एकूण साक्षर	एकूण लोकसंख्येशी साक्षरतेचे प्रमाण
१९७१	२८७६२ (७८.८१)	७७३० (२१.१८)	३६४९२ (१००)	२९.१८ टक्के
१९८१	३९१९६ (७४.४८)	१३४२६ (२५.५१)	५२६२२ (१००)	३४.८६ टक्के

संदर्भ - कोल्हापूर जिल्हा शिरगणती १९७१-१९८१.
(कंसातील आकडे एकूणाशी टक्केवारी दर्शवितात)

राधानगरी तालुक्यात १९७१ मध्ये एकूण लोकसंख्येशी साक्षारतेचे असणारे प्रमाण २९.१८ टक्के होते. म्हणजेच १९७१ मध्ये राधानगरी तालुक्यात जवळ जवळ ७० टक्के लोकसंख्या निरक्षार होती.

१९८१ च्या शिगणतीप्रमाणे एकूण लोकसंख्येशी साक्षारतेचे असणारे प्रमाण ३४.८६ टक्के होते. १९७१ पेक्षा १९८१ ला साक्षारतेचे प्रमाण वाढल्याचे आढळून आले.

तक्ता क्र. ३:४

घरकुलाची संख्या
=====

वर्ष	एकूण लोकसंख्या	एकूण घरकुल संख्या
१९७१	१२५०५३	२०८४१
१९८१	१५०९१५	२६८२६

संदर्भ - कोल्हापूर जिल्हा शिगणती १९७१-१९८१

वरील तक्त्यामध्ये एकूण लोकसंख्या आणि एकूण घरकुल संख्या दाखविली आहे. त्यामध्ये १९७१ मध्ये सरासरी ६ व्यक्तीच्या पाठीमागे एक घरकुल इतके प्रमाण आढळते. मात्र १९८१ साली सरासरी ५.६२ व्यक्तीच्या पाठीमागे एक घरकुलांची संख्या वाढलेली आहे.

तक्ता क्र. ३:५

लोकसंख्येची व्यावसायिक रचना

वर्ष	एकूण श्रमीकांची संख्या			व्यावसायिकांची संख्या		
	पुरुष	स्त्रिया	एकूण	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
१९७१	३३७६६	१८५५३	५२३१९	२९२८२	४३४५२	७२७३४
	(६४.५३)	(३५.४६)	(१००)	(४०.२५)	(५९.७४)	(१००)
१९८१	४०४३७	२६९८६	६७४२३	३४४२०	४०२५५	७४६७५
	(५९.९७)	(४०.०२)	(१००)	(४६.०९)	(५३.९०)	(१००)

संदर्भ - कोल्हापूर जिल्हा शिरागणती १९७१-१९८१
(कंसातील आकडे एकूणाशी टक्केवारी दर्शवितात)

वरील तक्त्यामध्ये लोकसंख्येची व्यावसायिक रचना दाखविली आहे.

१९७१ मध्ये एकूण लोकसंख्येपैकी ६४.५३ टक्के पुरुष तर ३५.४६ टक्के स्त्रिया होत्या. तर बिगर व्यावसायिकांपैकी ४०.२५ टक्के पुरुष तर ५९.७४ टक्के स्त्रिया होत्या. म्हणजेच श्रमीकांमध्ये प्रस्थाचे प्रमाण अधिक तर बिगर व्यावसायिक संख्येमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण अधिक आढळते. त्याचप्रमाणे एकूण श्रमीक व एकूण व्यावसायिक श्रमीकांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी अनुक्रमे ४१.८३ आणि ५८.१६ टक्के होती. म्हणजेच यावर्षी बिगर श्रमीक अधिक प्रमाणात होते.

१९८१ ला एकूण श्रमीकांपैकी ५९.९७ टक्के पुरुष व ४०.०२ टक्के स्त्रिया होत्या. तर व्यावसायिकांची टक्केवारी ४६.०९ पुरुष व ५३.९० स्त्रिया होत्या. श्रमीक व व्यावसायिकांची एकूण लोकसंख्येशी अपणारी टक्केवारी अनुक्रमे ४४.६७१ व ४९.४८ % होती. म्हणजेच येथेही बिगर श्रमीकांची संख्या अधिक होती. मात्र १९७१ शी तुलना करता ती कमी झाली आहे.

३:३ राधानगरी तालुक्यातील अन्य सुविधा -

१) शैक्षणिक सुविधा :

१९७१ च्या शिखणतीनुसार राधानगरी तालुक्यात प्राथमिक शाळा १०१ होत्या. तर माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांची संख्या अनुक्रमे ९६ व १४ अशी होती.

१९८१ च्या शिखणतीनुसार प्राथमिक शाळांची संख्या १४२ इतकी झाली. तर माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांची संख्या अनुक्रमे १०४ व १५ अशी होती. आणि एक कनिष्ठ महाविद्यालय होते. १९७१ शी तुलना करता शाळांच्या संख्येमध्ये वाढ झाल्याचे दिसून येते. एकंदरीत शैक्षणिक बाबतीत राधानगरी तालुक्यात सुधारणा झाल्याचे दिसून येते.

२) वैयक्तिक सुविधा :

वैयक्तिक सुविधांचा विचार करता १९७१ मध्ये खाजगी डॉक्टरांची संख्या १४ होती. ती १९८१ मध्ये ३२ झाली. म्हणजेच या दशकात खाजगी डॉक्टरांच्या संख्येत दुप्पटीपेक्षा जास्त वाढ झाल्याचे दिसून येते. तसेच १९७१ मध्ये प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची संख्या २ होती, प्रसूती व शिशु कल्याण केंद्राची संख्या १, तर कुटुंब नियोजन केंद्रांची संख्या २ होती. १९८१ ला प्राथमिक आरोग्य केंद्राची संख्या ७, प्रसूती व शिशुकल्याण केंद्राची संख्या ४, तर कुटुंब नियोजन केंद्राची संख्या ३ झाली. म्हणजेच आरोग्याच्या सुविधा सुद्धा १९७१ शी तुलना करता १९८१ ला वाढ झाल्याचे दिसून येते.

३) पिण्याच्या पाण्याची सुविधा :

राधानगरी तालुक्यामध्ये पिण्याच्या पाण्यासाठी प्रामुख्याने नदी व विहीरीचा वापर अधिक प्रमाणात केला जातो. राजश्री शाहू महाराजांनी

बांधलेल्या राधानगरी धरणामुळे तर पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न थोडा आणखी सोडवीला गेला. कारण भोगावती नदीच्या काठावर वसलेल्या सर्व खेड्यांना बारमाही पाणी मिळू लागले. तसेच इतर भागामध्ये उन्हाळ्यात नद्यांना पाणी नसल्यामुळे काही काळ त्यांना पिण्यासाठी विहीरीचा व तलावाचा वापर करता लागतो.

१९७१ मध्ये ६२ खेडी ही विहीरीतून पिण्यासाठी पाणी वापरत होती. तर ५९ खेडी नदीचे पाणी पिण्यासाठी वापरत तर अनुक्रमे झारा व नाला यातून ८ व १० खेडी पिण्याचे पाणी वापरत होती.

१९८१ मध्ये विहीरची संख्या वाढून ७१ इतकी झाली. आहे. म्हणजेच ७१ खेडी विहीरीतील पिण्याचे पाणी पित होती. तर नदीतून पिण्याचे पाणी आणणा-या खेड्यांची संख्या ७२ इतकी होती. १९७१ शी तुलना करता विहीरी व नदी या दोन्हीचे प्रमाण वाढल्याचे दिसून येते. काही खेडी विहीरी व नदी अशा दोन्ही मार्गांचा अवलंब पिण्याच्या पाण्यासाठी करत होती.

४) विद्युत, पुरवठा, पोस्ट आणि टेलीग्राम सुविधा :

१९७१ मध्ये राधानगरी तालुक्यातील ६३ खेड्यांना विद्युत पुरवठा झालेला होता. तर बाकीच्या खेड्यांना विद्युत पुरवठा झालेला नव्हता. १९८१ मध्ये ६८ खेड्यांना विद्युत पुरवठा झालेला होता. १९७१ शी तुलना करता १९८१ ला विद्युत पुरवठ्यात फारशी प्रगती झालेली नाही.

१९७१ मध्ये एकूण खेड्यांपैकी फक्त २२ खेड्यात पोस्ट ऑफिस होती. १९८१ मध्ये त्यांची संख्या २६ इतकी झाली. एकूण गावांचा विचार करता ही सोय कमी आहे असे दिसून येतो.

१९७१ मध्ये राधानगरी तालुक्यात फोनची सोय उपलब्ध नव्हती. १९८१ मध्ये फोनची संख्या फक्त ६ होती. ही संख्या अत्यंत कमी होती. फोनची संख्या

कमी असण्याचे कारण म्हणजे बहुतांशी लोक हे शेतकरी आहेत.

१९७१ व १९८१ मध्ये टेलीग्रामची संख्या फक्त ९ होती. ^३

५) सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये -

अ) घरांची रचना :

राधानगरी तालुक्यातील बहुतांशीलोकांची घरे ही कच्च्या विटांची आहेत. अलिकडील काळात मात्र लोक पक्क्या विटा व लाकडी साहित्याचा वापर घर बांधण्यासाठी करीत आहेत. तसेच सिमेंटचाही वापर घर बांधण्यासाठी करतात.

ब) प्रमुख आहार :

या तालुक्यातील लोकांच्या आहारामध्ये प्रामुख्याने भात व नाचणीचे प्रमाण जास्त आहे. नाचणी, ज्वारी व मक्क्याची भाकरी तसेच पालेभाज्या, वाटाणा, हरभरा, वरणा इ. चा वापरसुद्धा रोजच्या जेवणात हे लोक करतात. त्याचप्रमाणे तिखट व कांदा यांचे प्रमाण जेवणात जास्त आढळते.

क) पेहराव :

लहान मुला-मुलींच्या पेहरावमध्ये आगडे-टोपडे-झबले, फ्रॉक, बाबासूट इ.चा समावेश होतो. तर स्त्रिया लुगडे-चोळी, परकर, ब्लाऊज, साड्या इ. चा वापर करतात. पुरुष टोपी, स्माल, पटका, धोतर, विजार, लुंगी, आंगरखा, बुशार्ट, पॅन्ट इ. चा वापर करतात. पुरुष टोपी

ड) दागदागिणे :

स्त्रिया कानातील फुले, मोहनमाल, तप्पा, बोरमाल, पाटल्या, चिताक, तूरड्यां, वाळे, कमरपट्टा, चेन, आंगठी, बांगड्या इ. दागदागिणे वापरतात.

इ) धार्मिक प्रथा :

राधानगरी तालुक्यात प्रामुख्याने जोतीबा, मास्ती, मसोबा, मर्गाबाई, विठलाई, दत्तात्रय इ.ची पवित्र धार्मिक मंदिरे आहेत. तसेच येथील लोक गुडी-पाडवा, रामनवमी, गणेशचतुर्थी, दसरा, दिवाळी, भाऊबीज, मकरसंक्रांत, होली, रंगपंचमी, इ. सण साजरे करतात. तसेच प्रत्येक वर्षी वेगवेगळ्या महिन्यात प्रत्येक गावाची यात्रा, जत्रा भरते.

फ) सांस्कृतिक :

स्थानिक पातळीवर करमणुकीचे साधन म्हणून खेडोपाडी तमाशा, भजन, किर्तन, देवीची गाणी, नाटक इ.चा करमणुकीसाठी वापर केला जातो. तसेच स्थानिक पातळीवर क्रिडा क्षेत्रामध्ये हूतू तू, खो-खो, विठू-दांडू, लेझीम, व्हॉलीबॉल, क्रिकेट इ. खेळ पुरुष खेळतात. तर स्त्रिया फुगडी, झिम्मा, या-सारखे खेळ खेळतात. ४

.....

पुकरण तिसरे

सं द र्भ गृथ

- 1) Dr. S.S.Wadkar,
- Changing Pattern & Trends in Agriculture
A Study of Radhanagar Taluka of Kolhapur District.
P.No.77. Thesis Submitted to Shivaji University - 1990.
- 2) डॉ. ति. वा. घुणे [एम. ए. पीएच. डी.]
- हत्रपती शाहूचे समाजवादी आर्थिक धोरण.
The Kolhapur writers co-operative society Lit. 1949.
E ward, Shahupuri, Kolhapur. P.No.140,141.
- 2) Government of Maharashtra- District Census Handbook
of India 1971 Maharashtra Government press Bombay 1972
- 3) Government of Maharashtra District census Handbook
Kolhapur.
District census of India 1981 Maharashtra Government
press Bombay 1985.
- 4) Government of Maharashtra state Gazetteers, Kolhapur
District Directorate of Government press & publication
Maharashtra state 1960.